

1. Божович Л. И. Избранные психологические труды. Проблемы формирования личности / Л. И. Божович; под ред. Д. И. Фельдштейна. – М. : Международная педагогическая академия, 1995. – 212 с.
2. Гришина Н. В. Психология конфликта / Гришина Н. В. – СПб. : Питер, 2000. – 464 с.
3. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы / Ильин Е. П. – СПб. : Питер, 2000. – 512 с.
4. Климов Е. А. Психология профессионала / Климов Е. А. – М. : Ин-т практич. психологии, Воронеж : НПО «МОДЭК», 1996. – 400 с.
5. Ожегов С. И. Словарь русского языка : 57 000 слов / С. И. Ожегов; под ред. Н. Ю. Шведовой. – [18-е изд., стереотип.]. – М. : Рус. яз. 1986. – 797 с.
6. Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии : [учеб. пос. / В. Д. Балин, В. К. Гайда, В. К. Гербачевский и др.; под общей ред. А.А. Крылова, С.А. Маничева]. – СПб. : Питер, 2000. – 560 с.
7. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность: в 2 т. / Х. Хекхаузен; пер. с нем.; под ред. Б. М. Величковского. – М. : Педагогика, 1986. – Т. 1. – 408 с.

УДК 159.9

Коваленко А.Б., д. психол. н., професор, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка

ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Представлено аналіз динаміки становлення соціально-психологічної проблематики. Здійснено порівняльний аналіз тематики соціально-психологічних досліджень, здійснених в Україні та Росії. Окреслено перспективні напрями соціально-психологічних досліджень.

Ключові слова: соціальна психологія, предмет, емпіричні дані, соціальне пізнання.

Представлен анализ динамики становления социально-психологической проблематики. Осуществлен сравнительный анализ тематики социально-психологических исследований, проведенных в Украине и России. Определены перспективные направления социально-психологических исследований.

Ключевые слова: социальная психология, предмет, эмпирические данные, социальное познание.

Постановка проблеми. Проблематика соціальної психології є надзвичайно актуальною. З часу дискусії 60-х років соціальна психологія почала свій розвиток у СРСР і в Україні. У ході цієї дискусії обговорювалися два питання: 1) доцільність та необхідність існування соціальної психології як окремої самостійної дисципліни і 2) предмет та межі соціальної психології.

У ході дискусії було прийнято положення про те, що, на відміну від загальної психології, соціальна психологія повинна займатися проблемою особистості у групі.

З того часу соціальна психологія пережила своє становлення та розвиток у рамках психологічної науки та зайняла в ній свою важливу нішу. За ці роки

вирішувалися інші проблеми: затвердившись як самостійна дисципліна, соціальна психологія дала самостійне життя дисциплінам, які традиційно належали до її тематики. Зокрема окремими дисциплінами, як було затверджено як окремі спеціальності Вищою атестаційною комісією, стали політична психологія та організаційна психологія, економічна психологія.

Саме поєднання слів «соціальна психологія» вказує на специфічне місце, яке займає ця дисципліна в системі наукового знання. Виникнувши на стику наук – психології та соціології, соціальна психологія досі зберігає свій особливий статус. Це призводить до того, що кожна з «батьківських» дисциплін досить охоче включає її в себе в якості складової частини. Така неоднозначність положення наукової дисципліни має багато різних причин. Головною з них є об'єктивне існування такого класу фактів життя, які самі по собі можуть бути досліджені лише за допомогою об'єднаних зусиль двох наук: психології та соціології. З одного боку, будь-яке суспільне явище має свій «психологічний» аспект, оскільки суспільні закономірності проявляються не інакше як через діяльність людей, а люди діють, будучи наділені свідомістю і волею. З іншого боку, в ситуаціях спільної діяльності людей виникають абсолютно особливі типи зв'язків між ними, зв'язків спілкування і взаємодії, і аналіз їх не можливий поза системою психологічного знання. Іншою причиною подвійного положення соціальної психології є сама історія становлення цієї дисципліни, яка визрівала в надрах одночасно і психологічного, і соціологічного знання і в повному розумінні слова народилася «на перехресті» цих двох наук. Все це створює чималі труднощі як у визначенні предмета соціальної психології, так і у виявленні кола її проблем.

Разом з тим потреби практики суспільного розвитку диктують необхідність дослідження таких пограничних проблем, і напевно чи можна «чекати» остаточного вирішення питання про предмет соціальної психології для їх вирішення. Запити на соціально-психологічні дослідження в умовах сучасного етапу розвитку суспільства надходять буквально з усіх сфер суспільного життя, особливо у зв'язку з тим, що в кожній з них сьогодні відбуваються радикальні зміни. Такі запити випливають зі сфери промислового виробництва, різних сфер виховання, системи масової інформації, галузі демографічної політики, боротьби з антигромадською поведінкою, спорту, сфери обслуговування і т.д. Можна стверджувати, що практичні запити випереджають розвиток теоретичного знання в соціальній психології.

Все це, безсумнівно, стимулює інтенсивний розвиток соціальної психології на сучасному етапі. Необхідність цього посилюється ще двома обставинами: по-перше, тим, що в історії існування радянської соціальної психології як самостійної науки була досить тривала перерва і новий етап бурхливого поживлення соціально-психологічних досліджень почався лише в кінці 50-х – на початку 60-х років; по-друге, тим, що соціальна психологія по своїй суті є наукою, що стоїть дуже близько до гострих соціальних і політичних проблем, а тому принципово можливе використання її результатів різними суспільними силами. Соціальна психологія на Заході має дуже солідну історію, яка також переконливо підтверджує цю істину.

Таким чином, для соціальної психології, як, можливо, ні для жодної ін-

шої науки, є актуальним одночасне вирішення двох задач: вироблення практичних рекомендацій, отриманих у ході прикладних досліджень, настільки необхідних практиці, і «добудовування» своєї власної будівлі як цілісної системи наукового знання з уточненням свого предмета, розробкою спеціальних теорій і спеціальної методології досліджень.

Зупинімося на тих проблемах, які вивчаються в рамках соціально-психологічних досліджень. В Україні з часу набуття незалежності популярними для вивчення є проблеми етнічної психології. Нагальними стають дослідження етнічної та етнолінгвістичної ідентичності, а також роботи, пов'язані із затвердженням української етнічної психології та переосмисленням її ролі як галузі психологічної науки.

Якщо говорити про власне соціально-психологічні дослідження, то, порівняно з 70-ми роками, коли розвиток соціальної психології лише набрав обертів і популярними були дослідження, пов'язані з вищим рівнем розвитку групи – колективом, особлива увага приділялась проблематиці соціально-психологічного клімату.

Сучасні дослідження мають значно ширшу тематику. Як зазначає російська дослідниця О.П. Белінська, вітчизняна соціальна психологія має свою специфіку, яка полягає в методологічній саморефлексії (постійне обговорення предмета своєї науки), відносній її молодості та її міждисциплінарному характері. На думку О.П. Белінської, не менш важливою особливістю соціальної психології є залежність її предмета від соціальної реальності, яка динамічно змінюється. Ця особливість веде до того, що соціальні психологи зобов'язані стежити за змінами в суспільстві, що є позитивом, так і до того, що домінуючими при цьому стають соціальні замовлення, що певною мірою є недоліком [3].

Крім цього, О.П. Белінська вказує на існування в сучасній соціальній психології очевидних принципів:

1. Немає всезагальних соціально-психологічних закономірностей.
2. Соціально-психологічна реальність не піддається тільки якісному вимірюванню – необхідне поєднання кількісного й якісного аналізу.
3. Соціально-психологічні феномени і закономірності носять ймовірнісний характер.

Специфіка наукового дослідження в соціальній психології через призму вимог до наукового дослідження.

Соціальна психологія має свою специфіку у вияві рис наукового дослідження. Модель наукового дослідження, яка пропонується логікою і методологією науки, зазвичай будується на прикладах точних наук. Внаслідок цього численні істотні для інших наукових дисциплін риси виявляються втраченими. Зокрема для соціальної психології необхідно обговорити ряд специфічних проблем, які стосуються кожної з рис.

Перша проблема, яка тут постає, – це проблема емпіричних даних. Даніми в соціальній психології можуть бути або дані про відкриту поведінку індивідів у групах, або дані, що характеризують якісь характеристики свідомості цих індивідів, або психологічні характеристики самої групи. З питання про те, чи «допускати» в дослідження дані цих двох видів, у соціальній психології йде жорстка дискусія: в різних теоретичних орієнтаціях це питання

розв'язується по-різному.

Так, у біхевіористській соціальній психології за дані приймаються лише факти відкритої поведінки; когнітивізм, навпаки, робить акцент на дані, які характеризують лише когнітивний світ індивіда: образи, цінності, установки тощо. В інших традиціях дані соціально-психологічного дослідження можуть бути представлені обома їх видами. Але це відразу висуває певні вимоги і до методів їх збору. Джерелом будь-яких даних у соціальній психології є людина, але один ряд методів придатний для реєстрації актів її поведінки, інший – для фіксації її когнітивних утворень. Визнання в якості повноправних даних і того, й іншого рядів вимагає визнання і багатоманітності методів.

Проблема даних має ще й іншу сторону: яким повинен бути їх обсяг? Відповідно до того, який обсяг даних існує в соціально-психологічному дослідженні, всі вони поділяються на два типи: а) кореляційні, що ґрунтуються на значному масиві даних, серед яких устанавлюються різноманітні кореляції, і б) експериментальні, де дослідник працює з обмеженим обсягом даних і де смисл роботи полягає в довільному введенні дослідником нових змінних і контролі за ними. Знову-таки і в цьому питанні досить значуща теоретична позиція дослідника: які об'єкти, з його точки зору, взагалі «допустимі» в соціальній психології (припустимо, чи включаються до числа об'єктів великі групи, чи ні).

Друга риса наукового дослідження – це інтеграція даних у принципи, побудову гіпотез і теорій. І ця риса досить специфічно розкривається в соціальній психології. Теоріями в тому розумінні, в якому про них говориться в логіці і методології науки, вона взагалі не володіє. Як і в інших гуманітарних науках, теорії в соціальній психології не носять дедуктивного характеру, тобто не являють собою такого добре організованого зв'язку між положеннями, щоб можна було з одного вивести будь-яке інше. В соціально-психологічних теоріях відсутня чіткість такого порядку, як, наприклад, в теоріях математики або логіки. В таких умовах особливо важливе місце в дослідженні починає займати гіпотеза. Гіпотеза в соціально-психологічному дослідженні «представляє» теоретичну форму знання. Звідси важлива ланка соціально-психологічного дослідження – формулювання гіпотез. Одна з причин слабкості багатьох досліджень – відсутність у них гіпотез або неграмотна їх побудова.

З іншого боку, якою б складною не була побудова теорій в соціальній психології, більш-менш повне знання і тут не може розвиватися за відсутності теоретичних узагальнень. Тому навіть гарна гіпотеза в дослідженні не є достатнім рівнем включення теорії в дослідницьку практику: рівень узагальнень, одержаних на основі перевірки гіпотези і на основі її підтвердження, є ще тільки первинною формою «організації» даних. Наступний крок – перехід до узагальнень вищого рівня, до узагальнень теоретичних. Звичайно, оптимальною була б побудова деякої загальної теорії, що пояснює всі проблеми соціальної поведінки і діяльності індивіда у групі, механізми групової динаміки тощо. Але більш доступною поки що є розробка так званих спеціальних теорій (в певному значенні вони можуть бути названі теоріями середнього рангу), які охоплюють вужчу сферу – якісь окремі сторони соціально-психологічної реальності. До таких теорій можна, наприклад, віднести теорію лідерства, теорію групової згуртованості, теорію прийняття рішень тощо. По-

дїбно до того, як важливим завданням соціальної психології є розробка спеціальної методології, також актуальним тут є і створення спеціальних теорій. Без цього накопичуваний емпіричний матеріал не може мати цінності для побудови прогнозів соціальної поведінки, тобто для розв'язання головного завдання соціальної психології.

Третя риса наукового дослідження, згідно вимог логіки і методології науки, – обов'язкова можливість перевірки гіпотез і побудова на цій базі обґрунтованих передбачень. Перевірка гіпотез, звичайно, – необхідний елемент наукового дослідження: без цього елемента, власне кажучи, дослідження взагалі позбавляється сенсу. І разом з тим у справі перевірки гіпотез соціальна психологія зазнає цілого ряду труднощів, пов'язаних з її подвійним статусом.

Як експериментальна дисципліна соціальна психологія підпорядковується тим нормативам перевірки гіпотез, які існують для будь-яких експериментальних наук, де давно розроблені різноманітні моделі перевірки гіпотез. Однак, маючи риси і гуманітарної дисципліни, соціальна психологія зазнає труднощів, пов'язаних з цією її характеристикою. Існує стара полеміка всередині філософії неопозитивізму з питання про те, що взагалі означає перевірка гіпотез, їх верифікація. Позитивізм оголосив законною лише одну форму верифікації, а саме співставлення суджень науки з даними безпосереднього чуттєвого досвіду. Якщо таке співставлення не можливе, то відносно судження, що перевіряється, взагалі не можна сказати, вірне воно чи ні; воно просто не може в такому випадку вважатися судженням – воно є «псевдосудженням».

Якщо чітко дотримуватися такого принципу (тобто приймати ідею «жорсткої» верифікації), жодне більш чи менш загальне судження науки не має права на існування. Звідси випливають два важливі наслідки, що приймаються позитивістськи орієнтованими дослідниками: 1) наука може користуватися тільки методом експерименту (адже тільки в цих умовах можливо організувати співставлення судження з даними безпосереднього чуттєвого досвіду) і 2) наука по суті не може мати справу з теоретичними знаннями (адже не будь-яке теоретичне положення може бути верифіковане). Висунення цієї вимоги у філософії неопозитивізму закривало можливості для розвитку будь-якої неекспериментальної науки і ставило обмеження взагалі будь-якому теоретичному знанню; воно давно зазнавало критики. Однак у середовищі дослідників-експериментаторів донині існує відомий нігілізм відносно будь-яких форм неекспериментальних досліджень: поєднання всередині соціальної психології двох начал дає певний простір для нехтування тією частиною проблематики, яку не можна досліджити експериментальними методами, і де, як наслідок, неможлива верифікація гіпотез в тій єдиній формі, в якій її розроблено в неопозитивістському варіанті логіки і методології науки.

Але в соціальній психології існують такі предметні галузі, як дослідження психологічних характеристик великих груп, масових процесів, де необхідне застосування зовсім інших методів, і на тій основі, що верифікація тут неможлива, ці галузі не можуть бути виключені з проблематики науки; тут потрібна розробка інших способів перевірки гіпотез, що висувуються. У цій своїй частині соціальна психологія подібна до більшості гуманітарних наук і, подібно до них, повинна затвердити право на існування своєї глибокої специфіки.

Іншими словами, тут доводиться вводити й інші критерії науковості, крім тих, які розроблено лише на матеріалі точних наук. Не можна погодитися із твердженням про те, що будь-яке включення елементів гуманітарного знання знижує «науковий стандарт» дисципліни: кризові явища в сучасній соціальній психології, навпаки, показують, що вона у багатьох випадках програє саме через недоліки своєї «гуманітарної орієнтації».

Таким чином, всі три сформульовані вище вимоги до наукового дослідження виявляються прийнятними для соціальної психології з певними обмеженнями, що примножує методологічні труднощі.

У сучасній літературі обговорюються в цьому плані дві проблеми: якою екологічна валідність лабораторного експерименту, тобто можливість поширення отриманих даних на «реальне життя», і в чому полягає небезпека зсуву даних у зв'язку з особливим підбором досліджуваних. Як більш принципове методологічне питання ще може бути висунуто питання про те, чи не втрачається в лабораторному експерименті реальна тканина суспільних відносин, те саме «соціальне», яке і складає найважливіший контекст у соціально-психологічному дослідженні. Щодо першої з поставлених проблем існують різні точки зору.

Багато авторів згодні з названою обмеженістю лабораторних експериментів, інші вважають, що від лабораторного експерименту і не треба вимагати екологічної валідності, що його результати свідомо не слід переносити в «реальне життя», тобто що в експерименті слід лише перевіряти окремі положення теорії, а для аналізу реальних ситуацій потрібно інтерпретувати вже ці положення теорії.

Треті, як, наприклад, Д. Кемпбелл, пропонують особливий клас «квазіексперимент» у соціальній психології (Кемпбелл, 1980). Їх відмінність – здійснення експериментів не по повній, що диктується логікою наукового дослідження, схемі, а у своєрідному «усіченому» вигляді. Кемпбелл ретельно обґрунтовує право дослідника на таку форму експерименту, постійно апелюючи до специфіки предмета дослідження в соціальній психології. Разом з тим, на думку Кемпбелла, треба враховувати численні «недоліки» внутрішньої і зовнішньої валідності експерименту в цій галузі знання та вміння долати їх.

Головна ідея полягає в тому, що в соціально-психологічному дослідженні взагалі й в експериментальному зокрема необхідне органічне поєднання кількісного й якісного аналізу. Такого роду міркування можуть, звичайно, бути взяті до уваги, але не знімають всіх проблем.

Інша обмеженість лабораторного експерименту, що обговорюється в літературі, пов'язана зі специфічним вирішенням проблеми репрезентативності. Зазвичай для лабораторного експерименту не вважається обов'язковим дотримання принципу репрезентативності, тобто точного обліку класу об'єктів, на які можна поширювати результати. Однак що стосується соціальної психології, тут виникає такого роду зсув, який не можна не враховувати. Щоб у лабораторних умовах зібрати групу досліджуваних, їх треба на більш-менш тривалий термін «вирвати» з реальної життєдіяльності. Зрозуміло, що ця умова є настільки складною, що частіше експериментатори йдуть більш легким шляхом – використовують ближчих і доступних досліджуваних. Найчастіше ними вияв-

ляються студенти психологічних факультетів, притому ті з них, які висловили готовність, згоду брати участь в експерименті. Але саме цей факт і викликає критику (в США існує навіть зневажливий термін «соціальна психологія другокурсників», що іронічно фіксує переважаючий контингент досліджуваних – студентів психологічних факультетів), оскільки в соціальній психології віковий, професійний статус досліджуваних відіграє дуже серйозну роль і названий зсув може суттєво спотворити результати. Крім того, і «готовність» працювати з експериментатором також означає своєрідне зміщення вибірки. Так, у ряді експериментів зафіксовано так звану «передуючу оцінку», коли досліджуваний підіграє експериментатору, намагаючись виправдати його очікування.

Крім того, поширеним явищем у лабораторних експериментах у соціальній психології є так званий Розенталь-ефект, коли результат виникає внаслідок присутності експериментатора (описаний Розенталем).

Порівняно з лабораторними, експерименти у природних умовах мають у вказаних відносинах деякі переваги, але, у свою чергу, поступаються їм «чистотою» і точністю. Якщо врахувати найважливішу вимогу соціальної психології – вивчати реальні соціальні групи, реальну діяльність особистостей в них, то можна вважати природний експеримент більш перспективним методом у цій галузі знання. Що стосується протиріччя між точністю вимірювання і глибиною якісного (змістовного) аналізу даних, то це протиріччя, дійсно, існує і відноситься не тільки до проблем експериментального методу.

Всі описані методики мають одну спільну рису, специфічну саме для соціально-психологічного дослідження: за будь-якої форми отримання інформації, за умови, що джерелом її є людина, виникає ще й така особливість як взаємодія дослідника з досліджуваним. Ця взаємодія найяскравіше проявляється в інтерв'ю, але фактично існує при використанні будь-якого з методів. Вимога його урахування констатуються вже давно в соціально-психологічній літературі. Проте серйозна розробка цієї проблеми ще очікує на своїх дослідників.

Ряд важливих методологічних проблем постає і при характеристиці другої групи методів, а саме методів обробки матеріалу. Сюди відносяться всі прийоми статистики (кореляційний аналіз, факторний аналіз) і разом з тим прийоми логічної й теоретичної обробки (побудова типологій, різні способи побудови пояснень і т.д.). Саме тут і виявляється знову назване протиріччя. Якою мірою дослідник має право включати в інтерпретацію даних міркування не тільки логіки, а й змістовної теорії? Чи не буде включення таких моментів знижувати об'єктивність дослідження, вносити в нього те, що мовою наукознавства називається проблемою цінностей?

Зупинімося детальніше на специфіці тих досліджень, які проводяться у рамках соціальної психології. Слід відзначити, що в останні десятиріччя ведуться принципово нові дослідження, які насамперед, відповідають вимогам практики: психологія реклами, особливості спілкування через Інтернет та вплив цього спілкування на особистість, психологія влади, психологія іміджу, психологія масових комунікацій.

Для з'ясування розподілу соціально-психологічної проблематики ми вирішили порівняти тематику соціально-психологічних досліджень, що проводяться в Росії та Україні з 2007 по 2012 рік. Дані по Росії подано за результа-

тами підрахунків Є.Р. Агадулліної [3].

Таблиця 1

**Розподіл тематики соціально-психологічних досліджень в Росії (n= 453)
та Україні (n=98) (у %)**

Проблематика	Росія	Україна
Соціальна психологія особистості	40,2	26,5
Соціальна взаємодія	14,1	17,3
Соціальне пізнання	13,7	0
Групова динаміка	10,6	8,2
Соціальна поведінка	10,3	24,5
Спілкування	6,2	3,1
Міжгрупові стосунки	4,9	7,1
Соціальні здібності	0	8,2
Масова комунікація	0	4,1
Психологія великих груп	0	2,0

Крім цього, вважаємо за доцільне уточнити тематику, яка належить до узагальненої проблематики в Росії та Україні.

Таким чином, порівняльний аналіз свідчить про те, що більшість проблем соціально-психологічних досліджень у Росії та Україні співпадають. Разом з тим існують і певні відмінності. Зокрема в Росії дослідники приділяють увагу проблематиці соціального пізнання, яка в Україні все ще залишається поза увагою науковців, а також українські науковці розробляють такі наукові напрями як психологія великих груп та масова комунікація.

Узагальнення вищенаведеного матеріалу дає підстави зробити наступні **висновки**.

1. У соціальній психології переважають практико-орієнтовані дослідження, але якщо орієнтуватися тільки на практику, то що буде з наукою?

2. Дослідники виявляють незначний інтерес до класичних соціально-психологічних понять і феноменів, у тому числі й до проблематики соціального пізнання, вважаючи, що все давно відомо. Виявлено незначний інтерес до досліджень соціальних груп як цілісних утворень.

Тематика соціально-психологічних досліджень в Росії та Україні

Проблематика	Теми в Росії	Теми в Україні
Соціальна психологія особистості	цінності, ідентичність, особистість (специфіка особистості, проблеми особистості)	соціалізація, соціально-політичні настановлення, самоставлення, переживання молоддю суб'єктивного благополуччя, структурування майбутнього як механізм ідентичності, кар'єрні домагання, імідж особистості, соціально-рольова позиція, соціальний статус, особистісна ідентичність, особистісна свобода, економічна культура, професійна ідентичність, екологічна свідомість
Соціальна взаємодія	конфлікт	взаємодія в діяльності, її чинники та очікування, міжособистісні конфлікти, маніпулятивні наміри, тренінгові технології, гармонізація стосунків у сім'ї, організаційно-управлінські стреси, міжособова довіра
Соціальне пізнання	уявлення, сприймання	
Групова динаміка	керівництво, лідерство	управлінська взаємодія, особистісний розвиток керівника, лідерство, управлінська мотивація, рефлексивне управління
Соціальна поведінка	адаптивна поведінка	соціально-психологічна адаптація, регуляція поведінки, соціально дезадаптована особистість, фінансова поведінка, соціально складні ситуації, генеза поведінки, сприймання реклами, потреба влади, соціальне утриманство, професійні кризи, соціально-нормативна поведінка, соціальна реадaptaція, делінквентна поведінка, трудова міграція
Спілкування	міжособистісне спілкування	ділове спілкування, комунікативні бар'єри, сімейне спілкування
Міжгрупові стосунки	етнічна толерантність	крос-культурна адаптація, етнокультурні чинники ідентифікації, міжетнічні відносини, етнолінгвістична та національна ідентичність, етнонаціональні установки в міжособистісній взаємодії
Масова комунікація		медіасередовище, масова комунікація, вплив ЗМІ на ціннісні орієнтації
Психологія великих груп		структура українського національного характеру, розвиток спільнот

3. Майже відсутні дослідження, присвячені особливостям масової поведінки та її механізмів, тому поза увагою залишаються такі проблеми як вплив релігії та тоталітарних сект на особистість та функціонування забобонів, табу, а також форм соціального контролю у великих групах (звичаїв, традицій, обрядів) тощо.

Все вищенаведене дає змогу визначити пріоритетні напрями розвитку соціально-психологічної проблематики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Коваленко А. Б. Соціальна психологія / А. Б. Коваленко, М. Н. Корнєв. – К. : Геопринт, 2006. – 400 с.
2. Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс / Московичи С. – М. : Академический проект, 2011. – 396 с.
3. Ядов В. А. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности / Ядов В. А. – 3-е изд., испр. – М. : Омега-Л, 2007. – 567 с.
4. http://www.hse.ru/org/hse/soc_psix/news/38785349.html

УДК 159.923.5 : 355.48

Кокун О.М., д. психол. н., професор, завідувач лабораторії вікової психофізіології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, головний науковий співробітник Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних Сил України

ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ КУРСАНТІВ

У статті викладено результати емпіричних досліджень, спрямованих на визначення чинників розвитку лідерських якостей курсантів. В дослідженнях взяли участь 310 курсантів двох вищих військових навчальних закладів. Було використано експертне оцінювання рівня розвитку лідерських якостей курсантів та 9 психодіагностичних методик, діагностичні показники яких спроможні достатньо повно охарактеризувати рівень розвитку лідерських якостей за всіма їх компонентами. На основі отриманих результатів обґрунтовано три складові психолого-педагогічного забезпечення розвитку у курсантів таких якостей.

Ключові слова: лідер, лідерство, лідерські якості, курсанти.

В статье изложены результаты эмпирических исследований, направленных на определение факторов развития лидерских качеств курсантов. В исследованиях приняли участие 310 курсантов двух высших военных учебных заведений. Было использовано экспертное оценивание уровня развития лидерских качеств курсантов и 9 психодиагностических методик, диагностические показатели которых способны достаточно полно охарактеризовать уровень развития лидерских качеств по всем их компонентам. На основе полученных результатов обоснованы три составляющие психолого-педагогического обеспечения развития у курсантов таких качеств.

Ключевые слова: лидер, лидерство, лидерские качества, курсанты.

Постановка проблеми. Однією із пріоритетних задач військово-професійної підготовки курсантів вважається розвиток лідерських якостей та формування практичних навичок ефективного лідерства. Однак виконання